

Egy XVII. századi festő receptgyűjtemény

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 09/1504 szám alatti Ein sehr nutzbarer Unterricht stb. című kéziratának függeléke („ein Anhang [zu wissen, wie man Zeug] und andere Szachen färben khan etc.”) hét festő és két kikészítő-receptet tartalmaz. A kézirat e része nemcsak technikatörténeti szempontból tanulságos, hanem datálása is érdekes problémát képez. Rövidsége alkalmassá teszi arra, hogy teljes terjedelemben közöljük, és így tegyük meg észrevételeinket.

„Folget ein Anhang
Zu wissen, wie man Zeug, und
andere Szachen färben khan, und zwar
Rossen, farb zu färben

Nimb wilden Saffran, wasche ihn aus 2 i frischen wässern, aber fliessenden wässern, oder sonsten waichen wasser, mach ein gute scharffe laugen, aus Puechener aschen und waiche den wilden saffran in die Laugen, und lass ihn etlich stund darin liegen, die laugen muss aber rein seyn, hernach schitt ein wenig von selbiger Laugen in ein waidling, und wasch was du färben wilt, daraus biss 6. oder 7. mahl ie öfter ie besser, hernach lass es in der luft truckhen werden. Hirbey ist aber (zu) merckhen, was schon zuvor eine farb gehabt hat nimbt die farb nicht an, dan es muss neu seyn.

Sch(w)effel = gelb und Citronengelb zufärben
Schöll von dem Holler-Baum die obere Rindten herunter, nimb hernach die gelbe Rindten und lasse es tag und nacht in ein weichen fliessenden Wasser waichhen, hernach seze es über ein lindes Feuer, und lass es ein par Sud aufthuen dass es aber nit übergeheth, hernach thue darein was du färben wilt und lass es wider einen Sud aufthuen, und rühr es umb, hernach thue es von feuer und druckhe solches zue, und lass wider tag und nacht stehen, nach disem thue es heraus und lasse es truckhen werden. Wilst du es aber Citronengelb haben, so musst du es 2 od 3 mahl sieden und

truckhen lassen werden und wenn es aber dunckhl solt werden, mach es mit einer lang und ie länger alss es sied, ie dunckhler wird es.

Veigl Blau zu färben

Nimb einen Puechen aschen, fäe (?) ihn, mach ein laugen nimb eine blu Presill, so du es dunckelblau wilst haben, so waiche es in Urin, wenn du es aber ordinari wilst haben so weiche es in ein kaltes Wasser, seze es auf ein herdt stadt von . . ., dass ein wenig warm daran gehet, hernach thue es in die laug und lass es sieden und wan es sied, so würf im alaun darein, und was du färben willst, würf darein und rühre es stets dass es sich nit anbrenne, hernach thue es von dem feuer und lass es mit sambt der lang kalt werden, hernach schwaib (?) solches in kaltes wasser aus und lass es truckhen werden.

Oliven, farb zu färben

Nimb die helffte röthe und die helffte blaue Presill und so du von seiden oder Zwirn, etwas färben willst so waich es in kalten wasser ein und sied es auch in laugen und thue ein wenig allaun darein, und muss gemacht werden wie vorgemalt bey vaiglblau zu färben. Wilst du aber rot färben so nimb die rothe Presill allein.

Graue farb zu färben

Nimb Nusshöbel, dörre es und zerstoss es klein, nimb von Buechen aschen eine laug und thue es darein und lass es waikchen biss dass sye waig werden, hernach thue es in ein säckhl, und sied es in der laug und färb wie vorgemalt.

Sonnenfarb zu färben

Nimb orlion waiche solchen eine ganze nacht in der laug und färb wie oben gemalt und wen es hell sonnenfarb solt seyn, so waidche ihm zue, wilst du aber Züegl-Roth haben, so nimb ein wenig rothe Presil darzue.

Ponsson farb

Nimb Alkermes kern und zerstoss solche klein, und nimb ein Dainan (Dainau?) wasser und seihe es, dass es schen clar ist hernach waidche die zerstossene Kern darein und lass es etliche täg waidchen, hernach schitt es mit sambt dem Wasser in ein neuen hafn und lass es sieden und nimb ein messerspiz voll zerstossenen Weinstein und thue in darein und was du färben willst thue auch hinein,

und rüre es alleweil, dass das unter oben khombt hernach lass es kalt werden, und schwib (?) es^a in frischen wasser einmahlaus un henge es auf auch henge ein tuch darüber und lass es truckchen werden.

Wie man den Glantz gibt

Nimb Pürgämentschnitze wasche es sauber aus, sied es her nach in wasser auf einen gbinden aschen und rühre es allzeit hernach seihe es durch ein tuch und weil es noch warmb ist, nimb ein schwamme, bestreich den Zeug auf der obichten seiten damit, hernach lass ihn halbtruckchen werden, nach dissin leg ihn in die Roll oder press, bis dass er gar truckchen ist.

Dem Zeug wasser zu geben

Nimb ein küche Zügger, weissen Gumi, dragant, waidche es in Wasser bis es zergangen ist, hernach wieder und wan es gesotten ist, so seihe es und thue es in ein pargament. . . . schitten und was du gewässert wilt haben dunckehe völlig darein und lass es abrinnen, und hatte truckchnen hernach in die Roll und rolle es und solches ganz truckhen ist.”

Az eléggé nehezen olvasható kézirat kétségkívül házi használatra készült, legfeljebb egy kis festőmester receptgyűjteménye volt. Utóbbi feltételezés ellen szól, hogy a füzet első része folttisztítással foglalkozik, és hogy a receptek erősen korrumpáltak, hiányosak. Már az ókori és koraközépkori festőreceptek is jóval gondosabban és részletesebben rögzítik a tennivalókat. Emellett olyan naív előírásokat is tartalmaz, amelyek a gyakorlott iparos számára feleslegsek. („Hirbey ist aber [zu] merckhen, was schon zuvor ein farb gehabt hat nimbt die farb nicht an, dan es muss neu seyn”).

Nyelvének tanúsága szerint a dél-német területről származott, bár magyarországi német telepesektől is eredhet. Lehetséges dunamenti városban való keletkezése is, mert a *Ponson* festőreceptben előforduló „Dainan-Dainau wasser” kifejezés egyik olvasási változata értelmes megoldásként kínálkozik, hiszen a víz megszűréséről külön gondoskodni kell („. . . seihe es, dass es schen clar ist. . .”).

Egy fokkal nehezebb a receptek keletkezésének közelebbi időpontját kideríteni. A könyvtári kartoték szerint XVIII. századi a kézirat. A nyelv nem nyújt különösebb támpontot, az írás duktusa a XVII. század második és a XVIII. század első felében általános, sőt helyenként később is felbukkan. Ezért a receptek érdemi tartalmát vettük behatóbb vizsgálat alá.

Az említett festőanyagok és eljárások egy része ókori eredetű. A sáfrány, a diófa kérge és gyümölcsének héja, az orleans (ezen a Bixaorellanát és Rhamnus infectorius h-t egymással összecserélve értették) az ókori szerzőknek a Papyrus Holmiensistől Pliniusig állandó témái, de sokkal korábbi mezopotámiai és egyiptomi használatuk is bizonyított. Hasonlóan ősi a timsónak

és borkőnek pácként való alkalmazása.¹ A receptek középkori rétegéhez tartozik a kékfa és a kermesz, mert egyértelműen kermesz boggyókról és nem tetvekről esik szó; utóbbiak már sumér és akkád forrásokból ismeretesek.² Végül újabb és a pontosabb datálás szempontjából érdekes eljárásokat tartalmaz a receptgyűjtemény.

Így a *sáfrány* bükkhamulúgos pácfestése igen kései és Közép-Európára korlátozó gyakorlatot képez. Az ókor óta általános sárga színezések alkalmazásánál,³ de a carthaminoldatból nyert rózsaszín árnyalat új Európában,⁴ sőt az iparban csak 1800 után válik használatossá, természetesen már szódával.⁵ A *kékfának* vizelettel kombinált alkalmazása a XVIII. században általában átadta már a helyét a rézszulfátos pácolásnak; ez az adat is a kéziratnak a század elejére vagy a XVII. századra való datálását indokolja.⁶ Festőbuzérnak vagy vörös berzsenynek és kékfának elegyítése ibolyaszín elérésére kézenfekvő és elterjedt gyakorlat. Hasonlóképpen nem lehet közelebbi támpontot nyerni a diófaorgács és orléans említéséből, bár az előző — a bodzaháncshoz hasonlóan — nyilvánvalóan helyi, népi eredetű. Érdekes, hogy a dióhéjat és levelet egészen általános festőnyersanyagnak tekinthetjük, a fátörzset e recepten kívül csak Plinius említi meg.

Az előforduló két appreturarecept a legkorábbi ilyen természetű pamut- vagy lenkikészítési előírásokhoz tartozik, amelyeket ismerünk. Különösen érdekes a második, mert ha a későbbi szóhasználatot vesszük alapul a „Wasser geben” kifejezés a moirozásnak felel meg.⁷

Feldhaus igen megbízható Lexikonja azt állítja, hogy a moiré kb. 1700 körül tűnt fel Angliában.⁸ Nem vitás, hogy onnan terjedt el, de kéziratunk szempontjából a keletkezés időpontja túl késői lenne. Sikerült megállapítanunk, hogy a moiré már Samuel Pepys híres naplójában is szerepel, mégpedig 1660 és 1667 között hét alkalommal. Egyízben kifejezetten ezt írja: „... all world wears moyré...”⁹ Így már elképzelhető, hogy a század vége felé népies recept tárgyát képezte pl. Ausztriában. A kéziratban említett „roll” primitív kalandert, a háztartásokban ma is használatos mángorlót jelenti. A „dragant” csak a XVII. század második felétől vált használatossá.

Ha mindent összevetve azt a kérdést vetjük fel: mi lehetett a közvetlen forrása receptgyűjteményünknek, érdekes, de egyszerű megoldás kínálkozik. A középkor vége óta kifejlődött a háztartási és gazdálkodási enciklo-

¹ *Forbes*: Studies in Ancient Technology. IV. 132 ff. o.

² Alkermes (*Phytolacca decandra*) ebben az időben élelmiszerek és textiliák festésére háztartásokban használatos volt.

³ *Singer—Holmyard—Hall*: A History of Technology. II. 366. o. *Forbes*: i. m. 121. o.

⁴ *Hübner*: Natur-Kunst-Berg-Handwerk- und Handlungslexikon stb. Hamburg 1741. 2. kiadása nem említi. Egy korai magyar nyelvű mű, *Gergelyfi A. Technológiája* (Pozsony, 1809) már felsorolja a piros színezékek között (109. o.).

⁵ *Keess*: Darstellung des Fabriks- und Gewerbewesens. 1819.

⁶ Nem kétséges viszont, hogy eldugott vidékeken urinnak pácként való felhasználása még e században is előfordul (*Ciba-Rundschau* 37, 1392 p. Kalábrából).

⁷ Az angol nyelv is ezt a szóképet ismeri. A *Moiré* az Oxford Dictionary szerint „... a kind of watered mohaire ... textile fabric to which a watered appearance is giving by calendering...”

⁸ *F. M. Feldhaus*: Die Technik der Vorzeit stb. (Leipzig, 1914) 716. o.

⁹ *English*: References to the fashion fabrics in the diary of Samuel Pepys (*Journal of the Textile Institute*, 1949., I., 32. o.).

pédiák egy fajtája (németül Hausbuch), amely a XVII. század végén óriási, olykor több ezer oldalas változataiban bőségesen nyújtott mezőgazdasági, orvosi és közigazgatási ismeretek mellett technológiai előírásokat. Stílusban, nyelvjárásban és helyesírásban legközelebb a morva Andreas Gloreznak Regensburgban 1699/1700-ban megjelent Vollständige Hauss- und Land-Bibliothec c. műve áll. Az ezeroldalas mű harmadik részéből az analógia kedvéért alábbiakban adunk néhány részletet :

„Frische Pressilgen zu machen

Nimm Buechen-Aschen/oder Weydaschen stelle eine Laugen an und machs ein wenig lau thue dann das Holz darein und thue ein wenig Allaun darzu und temperirs nach deinem Willen.

Röslein-Farb zu machen.

Nimm Pressilgen Holz ein oder zwey Loth schabe es gar klein und nimm Eichen Buechen oder Weydaschen mache eine Laugen darvon giesse sie dass sie lauter werde wärms ein wenig und thu es inein verglasstes Geschirn wans Warm ist so thu das Holtz darein drucks wohlnieder so ziehet die Lauge die Farb ansich nimm dann den vierdten Theil Alaun stoss ihn klein rühre es untereinander und seihe es durch ein Tuch in ein rein Geschirn lass stehen über Nacht. . .”

„Schön gelb zu färben

Nimm Goldfarb-Spähn von denen wilden Aepfelkernen weichs eine Nacht durch in Laugen sieds wohl und wann sie gesotten so thue klein gestossenen Alaun darein stoss das Tuch darein und winds ein wenig aus lass trucken werden : jedoch ausser der Sonnen.”

Figyelemreméltó az is, hogy ezekben a háztartási tanácsadóknak a folt-tisztítási receptek sorrendben meg szokták előzni a festőrecepteket, mint kéziratunk esetében.

Összefoglalóan bizonyítottanak tekinthetjük, hogy egy 1700 körüli, háztartási célokat szolgáló, a Habsburg-monarchia területéről származó receptgyűjteménnyel van dolgunk, amely ősi eljárások mellett néhány korszerű újítást is magába foglalt.

Közli : ENDREI WALTER és HAJNAL LÁSZLÓNÉ